

MUSHUK ZOOSEMIZMINING XUSUSIYATLARI

Toirova Umida Sobirovna

*Buxoro davlat universiteti Ingliz tilshunoslik
kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek asarlaridagi misollar orqali it hamda mushuk zoosemizmlarining mavzuiy tiplari va tasnifi ko'rsatilgan, uning turli ma'nolari dalillangan. Zoosemizmning it va mushukga xos xususiyatlari sanab o'tilgan va izohlari isbotlangan.*

Kalit so'zlar: *Onomastika, zoosemizm, zoomorfizm, zoonim, hayvon metaforasi, animalizm.*

Kirish:

O.V.Raevskaya zoosemizmni hayvon nomi sifatida ta'riflab, hayvon nomlari ko'pincha inson xususiyatlarini belgilash uchun ishlatiladi, degan munosabat bildiradi. Z.Kovecsesning so'zlariga ko'ra, inson xatti – harakatlarining aksariyati, aslida hayvonlarning xatti – harakati nuqtai nazaridan metaforik tarzda tushunilganga o'xshaydi. Bundan tashqari, J. Lakoff va M. Jonson singari tadqiqotchilar insonning fikrlash va xatti–harakatlarini boshqaradigan oddiy konseptual tizimning aksariyati tabiatda metafora ekanligini ta'kidlashadi. Oshxonada tartibsizlik keltirib chiqargan kishidan g'azablanib, uning cho'chqaga o'xshatilishi konseptual metafora qo'llanilishini, ya'ni semantik tuzilishning kognitiv jarayonda voqelanishini ko'rsatadi. Insonlarni hayvonga o'xshatib metaforik konseptualizasiya qilish jarayonida hayvon tushunchasi inson konsepsiyasiga qaratilgan manba sifatida xizmat qiladi.

Z.Kovecses hayvonlarga oid metaforalar ko'pincha salbiy ma'no ottenkasiga egaligini, ayrim istisno holatlardan tashqari, ular insonning salbiy xatti–harakatlariga ishora qiladi deb ta'kidlaydi.

J.Lakoff va M.Turner zoosemiya nazariyasini *Achilles is a lion* misoli orqali sharhlab berishadi. Gapdagi birinchi metafora Axilles jasoratining sherga o'xshatilishi bo'lsa, ikkinchisi hayvon instinktiga asoslangan inson xarakterining talqin qilinishidir. Sherlar instinktiv xulq–atvorining jasorat sifatida qabul qilishini, ushbu xususiyatni Axillesga nisbatan ishlatilishi, sher va uning “jasorati” o'rtasidagi munosabatni Axilles va uning jasorati o'rtasidagi munosabatga yo'naltirilishi bir–biriga bevosita bog'liq. Bu yerda metaforik sxemalashni cheklaydigan o'zgarmaslik prinsipiga ishora qilinadi va zoosemiya hayvon nomlari orqali metafora vazifasida qo'llaniladi.

G.Milichning ta'kidlashicha, zoosemiyani anglashda motivasion omillarni tahlil qilishning o'zi kamlik qiladi. J. Lakoff va M.Turnerlar zoosemiya terminini metaforalik

xususiyatini sharhlab, metonimiyalik rolini e'tibordan chetda qoldirishadi, vaholanki, tabiatdagi har bir narsaning xalq nazdida metonimik ko'rinishi ham mavjud⁶⁰.

Umuman olganda, J.Lakoff, M.Turner, G.Milichlarning izlanishlarida keltirilgan fikr– mulohazalar asosida *zoosemiya* ham metafora ham metonimiya vazifasida ishlatiladi, degan xulosa qilish mumkin.

S.Marsa hayvonlar mavzu doirasi kengligi, ularning xalq madaniyatiga bog'liqligini inobatga olib, ularni 1) yashash joyi; 2) tashqi ko'rinishi; 3) xulq– atvor; 4) kishilarga aloqadorligiga ko'ra tasniflaydi⁶¹. G. Milich esa hayvonlarning ushbu subdomenlardagi eng ko'zga ko'ringan xususiyatlari keyinchalik insonning tashqi ko'rinishi, intellekti, xarakteri va xulq– atvori bilan taqqoslanadi, asosiy xususiyatlar muhim xatti – harakatlarga olib keladigan narsalar tabiatining kognitiv modelida qo'llaniladi, *xarakter* axloqning kengroq sohasi hisoblanadi deb e'tirof etadi. Demak, olimlarning fikrlariga tayanib, hayvonlarning xususiyatlari insonlarga qiyoslanishi ham *zoosemiya* deb atalishi mumkin.

L.A Kipriyanovanning fikriga ko'ra, *zoosemizm* terminsi umumiy bo'lib, unga kiritilgan leksemalarning ko'chma ma'no ustuvorligi seziladi.

Asosiy qism

O'zbek asarlarida mushuk *zoosemizmi* o'z ichiga yuvosh va beozor, erkalashni suyardigan ayol, ahloqi buzuk ayol, qo'rqqoq va nomard, qallob, yolg'onchi, o'g'ri, poyloqchi, yomg'irda ivib, suvga tushgan mushukka shumshayish ya'ni xafa bo'lish kabi ma'nolarda ifodalanib keladi. Xarakter xususiyatdan tashqari, mushukning holati, harakatlari, tashqi ko'rinishi insonning holati va harakatiga nisbatan qo'llaniladi. It *zoosemizmi* o'z navbatida xo'rlash va tahqirlash maqsadida zulmli, rahm – shavqatsiz, malay, vaysaqi, xaromho'r, qaysar, qopag'on ma'nolarini bildirsa, bo'ri tajovuzkor, rahmsiz, molparast, ochko'z, qonxo'r shu bilan birga soddadil, jasur, dovyurak, ziyrak, yovqur, aqlli va dono mazmunlarini ham aks ettiradi

*Islom dinida esa masjidga kirishiga ruxsat etilgan yagona hayvon mushuk hisoblanadi. Shuningdek, Muhammad (s.a.v.) ham kiyimlarida mushuk uxlab qolganida, uning uyqusini buzmaslik uchun kiyimlarining o'sha qismini kesib, keyin o'rinlaridan turganlari haqida hadislar bor. Bundan tashqari, sahobalardan biri Abu Hurayra ("Mushuklar otasi") ham mushuklarga mehr qo'ygani bilan mashhur*⁶².

Mushuk *zoosemasining* turli xil ma'nolarda qo'llanilishini misollarda inson xarakter xususiyatlarini ifodalab kelganini misollar yordamida asoslab berishga urinib ko'ramiz.

⁶⁰ Ўша жойда

⁶¹ Kiełtyka, R. and G.A. Kleparski. "The ups and downs of the Great Chain of Being: The case of canine zoosemy in the history of English". – Slovakia: SKASE Journal of Theoretical Linguistics, 2005. – 24 p.

⁶² https://uz.wikipedia.org/wiki/Islom_va_mushuklar

-Qarasam Qora ammamning mushugi! Juda yuvosh mushuk-da o'ziyam! Dadamga o'xshaydi! Dadamni mo'ylovidan tortsam indamaydi, mushukni dumidan tortsam ham jim turadi ⁶³.

Yozuvchi keltirilgan misolda tinch, sokin beozor odamni tasvirlagan. Bunda mushukning yuvoshligi orqali birovlariga zarar yetkazmaydigan xotirjam inson gavdalanitirilgan. Mushuk zoosemasi ijobiy ma'no kasb etib, insonning yuvoshligi aniq va ravshan ifodalangan.

Pishak –mushuk suyuq ayolday gap,kim qornini to'yg'issa bo'ldi,ketidan ketavaradi.Eshak egasini,pishak bekasini tanimaydi ⁶⁴.

Bu parchadan, mushuk har doim ham ijobiy ma'noni ifodalab kelmaydi, salbiy ma'noda ham ishlatilib, yomon xulqli, buzuq suyuq oyoq ayolga o'xshatiladi.

– To'lan, jinnivoy, Zirillamaga borganda ham piqillaverma. Xotining yarim mushuk bo'lib qopti deb tayoq bilan urib yurmasin ⁶⁵.

Ba'zi hollarda mushuk bo'lib qoldi degan iboralarning ko'p ishlatilishiga duch kelamiz. Bunday hollarda inson o'g'ri va aldoqchiga tenglashtiriladi. Chunki mushuklarning o'g'irlik odati kelib chiqishga bevosita bog'liq.

Quyidagi misolda mushuklarning kelib chiqishi haqidagi rivoyatni keltirib o'tamiz.

— *Bilaman, qizim, bilaman. Mushuk arslondan paydo bo'lgan.*

— *Unda nimaga arslonmas, mushuk bo'lib qolgan?*

— *E, buning tarixi juda uzun, qizim. Ilgari mushuk ham arslon bo'lgan ekan. Hammalari bitta o'rmonda inoq– ahil yasharkan. Kunlardan bir kuni o'rmonda arsloncha tug'ilib, unga «Mushuk» deb nom berishibdi. Mushuk ulg'aygan sayin o'rmonda buyumlar yo'qolaveribdi. Keyin, bilishsa, o'sha Mushuk degan arsloncha o'g'irlarkan. Mushukni insofga chaqirishmoqchi bo'lishganda, u shunaqangi lo'lilik qilibdiki, asti qo'yaverasan. Arslonlar qarashsaki, bu Mushuk insofga yurmaydigan. O'g'ri desa o'g'ri, qo'rqqoq desa qo'rqqoq, nomard desa nomard. Xullas, hech bir tuki arslonga o'xshamaydigan. Shundan keyin qari arslonlar kengashib: «Buning turqi bo'lakcha, ikki dunyoda chin arslon bo'lmaydi. Pushtimizni bulg'aydi», degan qarorga kelib: «Shu turishingda unib– o'sma», deb qarg'abdilar. Qarg'ish tegib, mushuk o'smay qolgach, uni o'rmondan haydab yuboribdilar. Shundan beri arslonlar ichida nomardlar, o'g'rilar paydo bo'lsa, «Mushuk bo'l», degan qarg'ishga uchrab, mushukka aylanib qolaverar ekan» ⁶⁶...*

Ko'rinib turibdiki, mushuk zoosemasida o'g'irlik, qalloblik, yolg'onchilik, lo'lilik kabi salbiy xususiyatlar mujassam. Mushukning kelib chiqish tarixi uning illatlariga borib taqaladi. Mushukning salbiy xususiyatlari xarakter domeniga kiritilib, unda inson illatlari ochib berilgan. Shu bilan birga uning qallobligi va nomardligi ham ta'kidlanib o'tilgan.

⁶³ Ў.Хошимов. “Умр савдоси”. – Тошкент : “Шарқ нашриёти матбаа концерни бош тахририяти”, 1998. –23 б.

⁶⁴ Т.Мурод. Отамдан қолган далалар. – Тошкент : Шарқ нашриёти матбаа концерни бош тахририяти, 1994. –200 б.

⁶⁵ С.Ахмад “Уфк”. – Тошкент: F.Фулум Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 йил. –167 б.

⁶⁶ Т.Малик Devona qissa www.ziyo.uz.kutubxona – 3 б.

*Xotin zoti borki bari shirin gap,erkalashni yoqtiradi.Ba'zi xotinlar mushuk tabiat , shirin so'z bilan terisini silasangiz xurрак tortadi*⁶⁷.

Bu misolda mushuk tabiat ayol e'tiborni, mehrni kutadigan, doimiy shirin so'z va e'zozlashni xush ko'radigan ayollarni ifodalagan. Mushukka qanchalik mehr ko'rsatilsa, u shunchalik o'z egasini ardoqlab, uning oldidan nari ketmaydi. Ba'zi ayollar ham mushuk tabiat bo'lib, erkalanish va suylashni xush ko'radi. Tahlil qilingan mushuk zoosemasi orqali inson xarakteri ochib beriladi.

O'zbek yozuvchilarining asarlarida mushuk ko'zlari ham tasvirlangani kuzatiladi.

*Eshikda balxlik zanjisifat saroybon turar, saroybon mushuk ko'zlariga o'xshagan ko'k ko'zlariga taajjub yo'q*⁶⁸.

*Qosim o'g'rining bo'yi unikidan sal pastroq bo'lib,qorachadan kelgan mushuknikiga o'xshash ko'zlar doim o'ynab turardi*⁶⁹.

Mushuk zoosemasi orqali xarakteri va tashqi ko'rinishi, xatti harakati va holatini ifoda etuvchi turli misollarni ham keltirish mumkin. Bu esa xarakter va ko'rinish domeni bo'lib, mushuk ko'zlari inson ko'zlariga o'xshatiladi.

*Eshikning bir tabaqasi ochildi-da,kimdir Olimjonni yoqasidan mushuk boladek changallab uloqtirib yubordi. Olimjon mushukdek g'ujanak bo'lgancha pishillab uxlar yotardi*⁷⁰.

Keltirilgan parchani tahlil qilar ekanmiz, mushuk semasida insonning mushuk xatti-harakati va holati orqali ifoda etilganini guvohi bo'lamiz. Insonning changallab olish kabi harakati mushuk bolasiga qiyoslanib, uning uning g'ujanak bo'lib uxlashi mushuk holatiga o'xshatilgan. Demak mushuk zoosemasi xarakat va holat domeni orqali tasvirlangan.

*Saidiy bir kuni ishdan ancha erta-qorong'i tushar-tushmas qaytib keldi. Yotoqda hech kim yoq. Tinch. Eshikni birov xuddi mushuk tatalaganday tiqirlatdi*⁷¹.

Mushukning harakati sokin va tinch muhitni buzishga sabab bo'ladi, mushuk tiqirlashi orqali uning harakati aks ettiriladi.

*Oltinoy mushukday abjirlik bilan sakrab,o'rnidan turdida,o'zini mashinadan otdi.*⁷².

*Akbarali mushukdek sapchib, yo'lakka borib qoldi. Ha, namuncha suvga tushgan mushukday shumshayib qolding? — deb, hazillashdi*⁷³.

Keltirilgan misollarda mushukning xatti – harakati tasvirlangan. R. Kieltika nazariyasiga ko'ra insonlarning hatti harakati zoosemiya orqali ifoda etilib, u xulq atvor domeniga taaluqlidir.

⁶⁷ Мирмухсин “Асарлар”. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 йил. –176 бет.

⁶⁸ О.Ёқубов Улуғбек хазинаси. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,1994 й. –270 бет.

⁶⁹Баходир Мурод Али. Кўктўнликлар: Кисса ва ҳикоялар. –Тошкент.: Ёзувчи, 1991. – 51 бет.

⁷⁰Ў.Ҳошимов “Умр савдоси”. –Тошкент: “Шарқ нашриёти матбаа концерни бош таҳририяти, 1998. –120 бет.

⁷¹ А.Қаҳҳор “Сароб” – Тошкент : «Шарқ» НМК Бош таҳририяти, 1995. –63 б.

⁷² О.Ёқубов, Адолат манзили: (Танланган асарлар). — Т: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1996. –120 бет.

⁷³ О.Ёқубов, Адолат манзили: (Танланган асарлар). — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1996. – 121бет.

Samandarov yomg'irda ivib botgan mushukdek shumshayib qolgan. -Ha, namuncha suvga tushgan mushukday shumshayib qolding? — deb, hazillashdi⁷⁴.

Zanbil ostida xanjarni qisimlab, go'yo sichqonni poylagan mushukdek hujumga hozirlanib yotar edi. Tumshug'ini yerga tirab yotgan mushukdek bo'lib, Otabek ularni kuzatar edi⁷⁵.

Ayvondagi kampirning chig'irig'idan chiqqan tovush mushuk bola miyovlagan kabi hujraga eshilib turar edi. Bizning fojiamizning asl omili Homid esa mushuk kabi o'yin bo'lg'an, uni kulib turib, o'ynab turib tilimlagan edim⁷⁶.

Badiiy asarlardan keltirilgan mazkur misollarda mushukka xos bo'lgan xususiyat, suvga tushgan mushuk insonga ko'chishi bilan undagi xafa bo'lish holati, mushuk kabi mag'lubiyatga uchragan kishi nazarda tutiladi. Tumshug'ini yerga tirab yotgan mushuk yoki sichqonni poylagan mushuk orqali dushmani poylab o'tirgan poyloqchi abjir, ehtiyotkor kishining ifodalanishi, holat zoosemasiga misol bo'la oladi.

Butalar orasida yashirinib yotgan qasoskorlar yovvoyi mushukdek sapchib yopishib, yo xanjar, yo qilich urib, o'ldirib ketishardi. Temur Malik bilan Ibrohim Do'lday qolgan qaroqchilarni quvlashgan edi, ular mushukdek to'rt tomonga qochishdi⁷⁷.

Yuqoridagi misollarni tahlilga tortar ekanmiz, har bir mushuk semasining inson hatti-harakatlarini ifodalab kelgani ayonlashadi. Birinchi misrada mushukdek hamla qilib, tashlanishi yovvoyi qasoskor mushukdek, ikkinchisida esa dushmanlarning qo'rqqanidan to'rt tomonga qochib ketgani, keyingisida chekkada pisib o'tirib, dushmani poylagan kishilar aks ettiriladi.

«Chingizxon semiz, yumaloqdan kelgan, jussasi kuchli odam. Qiyiq ko'zlari mushuknikidek yonardi. U mo'g'ul tilidan boshqa tilni bilmagan, yozishni ham bilmasdi...»⁷⁸.

Mushuk semasi inson xatti – harakatidan tashqari, tashqi ko'rinishni ham ifodalab kelib, Chingizxonning qiyiq va qisq ko'zlari mushukning ko'zlariga o'xshatiladi. Mushuk zoosemasi orqali Chingizxon tashqi ko'rinishi yoritib berilgan.

Demak, xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, o'zbek asarlari talqinida mushuk zoosemizmlarining turli xil ma'no kasb etishi yozuvchilar yaratgan asarlarda yaqqol ko'ringan. Umuman olganda, o'zbek romanlarida mushuk yuvosh va beozor, erkalashni xush ko'ruvchi, shu bilan birga qallob, og'ri, aldoqchi, lo'li, qo'rqqoq, nomard, ayollarga nisbatan yengiltak ma'nolarini anglatib keladi.

⁷⁴ И.Султон “Асарлар”. – Тошкент: Фафур Гулом нашриёти, 2017 й. – 201 бет.

⁷⁵ А.Қодирий “Ўтган кунлар”. – Тошкент: Янги нашр, 2019 йил. – 142 бет.

⁷⁶ А.Қодирий “Ўтган кунлар”. – Тошкент: Янги нашр 2019 йил. – 255 бет.

⁷⁷ Мирмуҳсин Темур Малик. – Тошкент: Ҳилол нашриёти, 2018 й. – 412 бет.

⁷⁸ Мирмуҳсин .Темур Малик. –Тошкент: Ҳилол нашриёти, 2018 й. –280 бет.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kiełtyka, R. and G.A. Kleparski. "The ups and downs of the Great Chain of Being: The case of canine zoosemy in the history of English". – Slovakia: SKASE Journal of Theoretical Linguistics, 2005. – 24 p.
2. Lucija Kovačić Zoosemy and Gender Stereotyping: A Corpus Analysis of Six Pairs of English and Croatian Lexemes. Diploma thesis. – Zagreb. 2018. – 20 p.
3. Маслов А.С. Использование Комплексного Подхода При Исследовании Зоометафор-Инвектив в Современном Русском Языке. -Россия: Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), Modern Research of Social Problems, – Россия – №1 (33), 2014. – 24 p.
4. Ў.Ҳошимов. "Умр савдоси" . – Тошкент : "Шарқ нашриёти матбаа концерни бош тахририяти", 1998. –23 б.
5. Т.Мурод. Отамдан қолган далалар. – Тошкент : Шарқ нашриёти матбаа концерни бош тахририяти, 1994. –200 б.
6. С.Аҳмад "Уфқ" . – Тошкент: Ғ.Ғулом Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 йил. – 167 б.
7. T.Malik Devona qissa www.ziyo.uz.kutubxona – 3 b.
8. Toirova U. S. Semantic determination of the noun //ISJ Theoretical & Applied Science, 11 (79). – 2019. – С. 139-143.
9. Toirova Umida Sobirovna. (2023). SHER ZOOSEMISM IN UZBEK WORKS. Web of Teachers: Inderscience Research, 1(8), 168–176. Retrieved from <https://webofjournals.com/index.php/1/article/view/345>
10. Toirova, U. (2022). Analysing of Cat Zoosemy in the Uzbek and English Works. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 14(14). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/6804
11. Toirova, U. (2021). Maqollarda Zoosemizmlarning ingliz va o'zbek tillaridagi talqini. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 1(1). https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/1953
12. Toirova Umida Sobirovna. (2023). THE DESCRIPTION OF LION ZOOSEMISM IN UZBEK'S NOVELS. American Journal of Research in Humanities and Social Sciences, 11, 36–45. Retrieved from <https://americanjournal.org/index.php/ajrhss/article/view/580>
13. Umida Toirova, S. Ahmadning Qorako'z Majnun va P. Turnering Hachiko hikoyalarida it zoosemasida sadoqat timsoli, ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz): Том 19 № 19 (2022): Статьи и тезисы (buxdu. uz)
14. Toirova U. Said Ahmadning "Qoplon" va Roald Dahl ning "Beware of the Dog" hikoyalarida It zoosemasi berilishi //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.

15. Toirova, Umida. "The interpretation of zoosemy through the symbol of Monkey in the stories of N. Eshonqul" "Maymun yetaklagan odam (The Man Leading the Monkey) and WW Jacob's "The Monkey's Paw" Toirova Umida Sobirovna A teacher of English literature department Bukhara." *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)* 1.1 (2020).

16. Sobirovna T. U. O 'Zbek Asarlarida Sher Zoosemizmi //Diversity Research: Journal of Analysis and Trends. – 2023. – T. 1. – №. 9. – C. 50-57.

17. Sobirovna T. U. IT VA MUSHUK ZOOSEMIZMI O'ZBEK ASARLARI TALQINIDA //Miasto Przyszłości. – 2023. – T. 42. – C. 13-22.

18. Toirova, U. (2023). MUSHUK ZOOSEMIZMINING O'ZBEK ASARLARIDAGI BADIY QO'LLANILISH USULLARI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 42(42).

19. Toirova, U. (2023). INGLIZ ROMANLARIDA BO'RI ZOOSEMASINING BERILISH USULLARI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 42(42).

20. Toirova, U. (2023). NORMUROD NORQOBILOVNING" DASHTU DALALARDA" ASARIDA BO'RI ZOOSEMASI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 37(37).

21. Toirova, U. (2023). INGLIZ ROMANLARIDA IT ZOOSEMASINING TURLI XIL TALQINI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 34(34).